

Ciprusok és portrék

Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény küldetéséről szubjektív nézőpontból

Perenyi Monika MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény

Absztrakt

Az esszében Van Gogh életművének befogadástörténetét követjük nyomon. Az „őrült művész” festészetének megítélése művészettörténeti körökben évtizedeken át vita tárgya volt. Ugyanakkor írók, rendezők és festők befogadói érzékenysége egyértelműen az elfogadás és a felértékelés irányába mozdította el Van Gogh festészetét. Sőt, a Van Gogh-gal való azonosulás szélsőséges eseteiről is tudunk, melyekben az alkotófolyamat és az önfeltárlkozás összefonódásának kivételes példáit ismerhetjük meg. Van Gogh felkavaró hatása a századforduló progresszív művészeti irányzataitól, a negyvenes évek francia értelmiségi körén és Márai

Sándoron át a hazai művészeti világig ível. És hogy ez az ív megrajzolható, abban a pszichiátriai művészeti gyűjtemények, pszichiáterek, terapeuták és művészettörténészek közös munkái is szerepet játszanak.

Van Gogh és Artaud

2014 tavaszán a párizsi Musée d'Orsay-ban a festő Vincent Van Gogh (1853-1890) és a sokoldalú színházi ember Antonin Artaud (1896-1948) kapcsolatát bemutató kiállítás nyílt *Van Gogh/Artaud. A társadalom öngyilkosa címmel*.¹ Mindkét alkotó neve az „őrült művész” mítoszával forrt össze, de a tárlat érdeme, hogy az egyszerre megbélyegző és figyelemkeltő kliséit kikerülve, a kurátoroknak a rajzok, festmények,

valamint film- és levélrészletek átgondolt válogatásával, a képek és szövegek térbeli elrendezésével sikerült fogékonyra tenni a látogatót e két életmű egzisztenciális kockázatának átélésére. A tárlat utolsó „felvonásában” Artaud emlékezetes filmszerepein keresztül lépett színre, Van Gogh pedig ciprus-festményeiben, azoknak egymásmellé helyezésükkel felfokozott hatásában volt jelen. A ciprus-képek ritmikusan örvénylő ecsetkezése, a festékben mint testes matériában valósággá váló festői látomás és nyomot hagyó emberi indulat megtapasztalása emlékezetes élményem (kielégítőn felülírva korábbi, a napraforgók neves festőjével kevésbé meggyőző találkozásaim).

1. kép: Kiállításenterőr Pál István festményeivel. 2016. MTA pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény. fotó: Hátori Péter

1 Van Gogh / Artaud. Le suicidé de la société. 2014. március 11- július 6. Musée d'Orsay, Párizs.

2. kép: Kiállításteretőről Pál István festményeivel: A kétsíkú kép. Pál István és Füst Milán barátsága. 2016. MTA pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény. fotó: Hámori Péter

Van Gogh és Artaud kapcsolata természetesen a később születő, francia alkotó kezdeményezésében fogant. 1947-ben a párizsi Orangerie-ben mutattak be egy válogatást Van Gogh festményeiből, amely mélyen érintette Artaud-t: gondolatait *A társadalom öngyilkosa* címen publikálta. Ebben a szövegben, amely a 2014-es kiállítás címadó kiindulópontja lett, a költő Artaud az azonosulásig közel lép Van Gogh képeihez (nincs se történelem, se filozófia), és így olvasójának is közvetíti a festő lélekmozgását, a festésben feloldódó látásmódját. „Van Gogh festményének viharos fénye akkor kezdi el sötét szavalatait, amikor már nem látjuk” – írja Artaud.² A drámaíró a festmények érzékeny befogadásában, azok érzéki leírásában jelenidejűvé teszi Van Gogh festői látomásait, és e benyomástól felkavarva utat enged a személyes indulatnak: a nélkülözéstől elgyötört festő korai haláláért azt a társadalmat teszi felelőssé, amelyben Van Gogh-nak élni adatott.

Az 1947-es párizsi Van Gogh kiállítás és annak artaud-i recepciója, elképzelésében, *Alain Resnais* filmrendező munkájában, nevezetesen Van Gogh-ról készült esz-

szfilmjében is érezteti hatását (Van Gogh, 1948). Az újhullámos filmrendező (Chris Marker és Agnès Varda barátja, akik így együtt egy baráti-alkotói kollektíva tagjai) merész megoldással Van Gogh életét a festményeiből szőtt narratívaként adja elő. A filmképek nyersanyagát Van Gogh festményeinek fekete-fehér reprodukciói adják (a festmény és annak reprodukciója mint realitá-sainkkal egyező matéria), a kamera Van Gogh festményein vándorol: a festő élete, magasztos elhivatottsága, nyughatatlan vándorlásai, szerelmet sóvárgó magányossága, felfokozott munkaintenzitása, és mind ezek hatásában formálódó festményei szétválaszthatatlanok. Ennek ellenére a festői életmű kronológiáját a filmrendező Resnais több helyen is „megsérti”, talán, hogy a festményekből összeszerkesztett narratívába egy antipszichiátriai vádirat szövegét is belekomponálja. Az 1947-es párizsi Van Gogh kiállítás jelentős állomás a festő recepciójának történetében, és számunkra különösen érdekes, hogy az Orangerie-ben megrendezett kiállítás befogadástörténetét – a francia filmes kultúra mellett – magyar író is gazdagítja.

A magyar Van Gogh

„Egy csésze forró, mérges kávé jólesne ebben a hidegben!” – veti papírra Márai Sándor 1947 februárjában, Párizsban – „De mindenütt café nationalét mérnek. A „nationale” a valóságban azt jelenti, hogy pótkávé. A „nemzeti” jelző újabban mindenütt azt jelenti, hogy valami nincs rendben, nem az többé, aminek lennie kellene. (...) Éjjel tizenegykor, a színházból jövet, a nagy Boulevard üres, hideg és sötét. Néha egy gépkocsi. (...) Komor csend. A Fény Városa fázik és hallgat. (...) Villogó szépségek az Orangerie-ben: Van Gogh képei. Egy kosár krumplit festett le, vagy egy parasztcsaládot, amint krumplit esznek, vagy egy levélhordót, egy csokor provence-i virágot: s olyan indulatot adott az egyszerű témákba, mint egy földrengés. Van valami tektonikus ebben az örült művészetben. (...) Gare de l'Est. Reggel nyolc, sötétség. Szent hely ez az állomás, itt lihegtek a Nyugattól búcsúzók magyarok, néhány évtizeden át. Én is itt lihegtem valamikor. Most nem lihegek, inkább csak fázom. Mikor indul már Keletre ez a vonat?”³

3. kép: Pál István: Betegtárs képmása, 1929. J.j.f. *Der ungarische Van Gogh, 1929* Angyalföld. parís, akvarell, 50x37 cm, MTA PMGY, ltsz.89.1 fotó: Hámori Péter

2 „L'orageuse lumière de la peinture de Van Gogh commence ses réitations sombres à l'heure même où on a cessé de la voir.” Van Gogh/Artaud. Musée d'Orsay. 2014. Párizs. p36.

3 Márai Sándor: Napló 1945 – 1957, Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó, 1990. p45-51.

4-5. kép Az angyalföldi elmeügyi múzeum (az ún. Selig Múzeum, a mai MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény elődje) „Múzeumalbumának” két lapja Pál István egy festményével és egy találmányával, 1936 körül. MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kéziratár, fotó: Hámori Péter

Márai naplóbejegyzése számomra kétszeresen is megidéri a festő Pál István alakját, és ezzel megértünk jelen esszé szorosán vett tárgyához, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményben folyó munka bemutatásához. Egyrészt, a Nyugattól a Gare de l’Est-n búcsúzó magyarok között találjuk Pál Istvánt is, aki feltehetően 1905 és 1908 között járt Párizsban, majd 1911-ben fél évig élt a francia fővárosban. Másrészt, Pál egy 1929-ben festett képét „a magyar Van Gogh”-ként, pontosabban „der ungarische Van Gogh” – ként szignálta, vagyis azonosult e „tektonikus erejű, őrült művészettel”⁴.

Bocsássuk máris előre: Pál István, aki fiatalon progresszív művészekkel állt kapcsolatban⁵, életműve számottevő részét elmeógyógyinté-

zeti kezelése alatt hozta létre. Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény 18 festményét őrzi, köztük azt a betegtársáról készült portrét, amelyet „der ungarische Van Gogh”-ként írt alá.⁶ Ez az életrajzi tény persze önmagában magyarázattal szolgálhat arra, hogy Pál az ugyancsak intézeti kezelésre szoruló Van Gogh-gal azonosította magát, az ekkor már (halála után négy évtizeddel) elismert, és levelezése tükrében is ismert „őrült” holland festővel.⁷ Ez az azonosulási mozzanat, azonban nemcsak a Van Gogh-i recepciótörténet fényében elgondolkodtató, de a 2015-ben előkerült Pál István levelek ismeretében különösen izgalomban tartó⁸, még akkor is, ha a megoldás igencsak távoli (éppenséggel lehetetlen), és ez a bizonyos „szignó” (kapcsolódó kórrajzi megjegyzésekkel aláta-

masztva) Pál István pszichózisának jeleként rögzült. Érdekes azonban figyelembe venni, hogy a második világháború után a modern festészet szimbolikus alakjává váló, majd a műtárgypiacot felrobbantó Van Gogh nem ugyanaz a festő, mint a húszas években még leginkább a progresszív festők számára irányt adó, a tradíciót szabadon kezelő alkotó. Pál István betegségének gyötrő hatásait, az alkotói pályáját derékba törő, elkerülhetetlen intézeti kezelésének következményeit nem lehet tompítani, ám a nem rég napvilágra került, a zárt intézetekből fiatalkori barátjához, Füst Milánhoz írt levelei mégis csak árnyalják a Van Gogh-gal azonosuló aktus pszichotikus eredetét. Jelen esszé keretei között csak annyit jegyezni meg, hogy ahogy Van Gogh-nak testvérehez írt beszámolóit, úgy

4 A betegtársáról készült arckép felirata pontosan: „der ungarische Van Gogh 1929 Angyalföld”

5 Pál István főiskolai képzésen túl, ahol rövid ideig Ferenczy Károly növendéke volt, a Nagybányai Szabadiskolában képezte magát (1909) és dolgozott a kecskeméti művésztelepen is, ugyancsak 1909-ben. 1924-25-ben egy avantgárd folyóirat, az aradi Periszkóp író-tervező munkatársaként tűnik fel.

6 Az elmeógyógyintézeti kezelése okán hosszú időre feledésbe merült Pál István életútját Plesznivy Edit művészettörténész kutatta ki és mutatta be több tanulmányban. Plesznivy Edit – Dr. Hárdi István: „Der ungarische Van Gogh.” Pál István festőművész munkássága, életútjának és pszichózisának története. *Psychiatria Hungarica*. 1997. 12:6, 758-774. Plesznivy Edit: Hiányos kirakós: Pál István festőművész életútja és munkássága. A kirakós újabb darabja: Füst Milán és Pál István barátsága. *Artmagazin*. 2016/8. 38-45.

7 Karl Jaspers első Van Gogh tanulmányát, a festő levelei alapján kifejtett pszichopatológiai elemzését először 1922-ben publikálta. Van Gogh levelezése magyarul már 1924-ben megjelent Éber László művészettörténész fordításában.

8 Pál István festő Füst Milánnal való barátságának részleteit Szilágyi Judit irodalomtörténész közölte kiállítás és tanulmány formájában is. Szilágyi Judit: A kétsík kép. Füst Milán és Pál István barátsága. *Ars Hungarica*, 2018/4. 409-430.

Pál Istvánnak barátjához írt sorai is megőrizték az alkotó embernek saját betegségére adott válaszait, önelemző igényét, és ezzel összefüggésben az intézet előnyeit és hátrányait tudatosító gondolatait. Mindkét festő beszámol testi zavarairól, „billenékeny” lelkiállapotairól, és mindezek közepette tudósítanak művészi szándékairól, terveikről, az intézeti keretek közé szorult alkotómunka lehetséges folytatásáról. Nyilvánvaló, hogy az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteménynek már létezése, és a több, mint száz évre visszatekintő története is azt tanúsítja, hogy kreatív munka a zárt intézeti keretek között is létrejöhetett, az alkotói munkának a körülményekhez igazított folytatását az elmeorvosok támogatták.⁹

Falak: korlát és oltalom

A hetvenes évektől intézményesülő művészeti terápiáig hosszú út vezetett, ám magukból a gyűjteményben őrzött képekből és tárgyakkól, valamint a gyűjtemény részeként kezelt kéziratár dokumentumaiból kiderül, hogy „a nemes szórakozások támogatása” (mint olvasás, rajzolás, zenélés) már a századfordulótól az intézeti élet, vagyis az intézeti terápia része volt. A vizuális produkciók (rajzok, írásképet őrző lapok) gyűjtését és rendszerezését nemcsak a pszichiátriai diagnózisok árnyalásának követelménye, hanem az elmeorvosok esztétikai igénye is formálta.

A gyűjteményalapító *Selig Árpád* számára az esztétikai szempontokat is érvényesítő gyűjtőmunkában a heidelbergi pszichiátriai művészeti gyűjteményt rendszerező és a válogatását publikáló Hans Prinzhorn szolgált példaképként. *Hans Prinzhorn* nagyhatású könyve¹⁰ nemcsak a gyűjtés szenvedélyének hódoló és a képzőművészetre, a vizuális kifejezésre fogékony pszichiátereknek volt iránymutató, hanem neves modern művészeknek (például Paul Klee és Max Ernstnek) is inspiráló

6. kép: Az angyalföldi elmeügyi múzeum (az ún. Selig Múzeum, a mai MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény elődje) „Múzeumalbumának” egy lapja Van Gogh festményének reprodukciójával, 1936 körül. MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kéziratár, fotó: Hátori Péter

forrása lett. Ezért is figyelemre méltó, hogy a példát ugyan figyelemmel kísérve, de azt meg is haladva az intézeti ápoltak munkáit rendszerező elmeorvosok egy olyan gyűjteményt hagytak ránk, amely nemzetközi összehasonlításban sajátos jegyekkel bír. A gyűjtemény karakterét, amely egyébként a hajdani angyalföldi és lipótmezői „tébolydák” helytörténeti gyűjteményének is tekinthető, alapvetően meghatározza „heterogén” jellege. Vagyis az intézeti ápoltak munkáinak gyűjtőhelyeként itt reprezentációs teret kapott mind a vizuálisan képzett művész-ápolttal, mind az intézeti élet terápiás foglalkoztatásai során rajzoló amatőr, sőt, maga a pszichiátria-történetét művelő, híres képeket másoló orvos is. Az a feltűnő műtárgyegyüttes, amelyek az intézeti betegtársak és az elmeorvosok portréiból áll össze, jobbára a vizuálisan képzett alkotók hozzájárulása a gyűjteményi

gyarapodásban. Pál István betegtársakról készült portréi e műtárgyegyüttes kiemelkedő darabjai; mára dokumentummokká váltak. A festő életében a betegtársak modellként alkalmazása egzisztenciális szükségesség volt, mert az alkotás folyamatosságának életben tartását szolgálta, ahogy az intézeti mindennapok életképekbe komponált megörökítése is. Ma ezek a festmények nemcsak az alkotói életút falak közti alakulásáról „beszélnek”, hanem az intézetek zárt világának igencsak ritka képes hírmondói is lettek. „Nem érzem, hogy kórházban vagyok, csak modelleket látok és papírt” – írta Pál István barátjának, Füst Milánnak egy levélben.

„Fáradhatatlanul azon vagyok, hogy fejeket fessek. Nappal festek, este rajzolok. Így azután mintegy harmincat megfestettem, és ugyanannyit rajzoltam is.” E sorokat viszont Van Gogh írta öccsének,

9 Perenyei Monika: Psyché képei. A magyar elmeügy és lélekgyógyászat vizuális reprezentációjáról az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményhez kapcsolódó interdiszciplináris kutatásokon keresztül. *Ars Hungarica*. 2018/4. 395-408

10 Hans Prinzhorn: *Bildneri der Geisteskranken: ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologie der Gestaltung*. Berlin, 1922.

7. kép: Pál István: Férfi szabóműhely (az Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézetben), 1930. „J.j.f. pál István 930 Angyalföld, dr Zsakó főorvos urnak tisztelettel ajánlom”. Papír, tempera, 65,5x95 cm, MTA PMGY, ltsz.89.342 fotó: Hámori Péter

Theonak, 1885-ben¹¹, és ugyancsak a betegség fokozatos kibontakozását kísérő lázas munkatempóról árulkodik.

Karl Jaspers, Van Gogh pszichopatológiája és a festőnek a leveleiből kiolvasható elhivatottsága kapcsán az 1920-as években a művészeti alkotás világában megfigyelhető polaritásról elmélkedett. A filozófus és pszichiáter Jaspers a világegyetemre záruló, értelmezésükhöz az alkotói életút részleteit nem igénylő „időtlen” művek és az esztétikai ítélet felől részleges, ellenben az egzisztencia kifejeződésében megkérdőjelezhetetlenül hiteles életművek kettőségét vázolta fel. Van Gogh festészetét, melyet az esztétikai mérce szerint ítélő szakemberek évtizedekig elutasítottak, Jaspers

az egzisztenciális kifejező erőben kivételes életművek közé helyezve értékeli fel.¹² Van Gogh festészete az erkölcsi, a vallási és a művészi impulzus azonosságának kifejeződése. Megrázóan őszinte életműve befogadásában ahogy nem kerülhető meg betegsége, úgy e betegség lefolyásának megismerése is árnyalhatja ítéleteinket. Betegség részleteiről egyébként maga Van Gogh számol be a kudarcokat és tervekkel is közlő leveleiben. Pál István, az alkotói szándékokról és testi zavarokról ugyancsak bizalmas levelekben megnyíló festő ezzel a Van Gogh-gal azonosította magát. A vallásos színezetű realizmus magasztos igényét bejelentő, a munkásemberrel sorsközösséget vállaló, alkotómunkáját a betegség kitérése után is folytatni kívánó

festővel. Pál életműve ugyancsak elválaszthatatlan betegsége kibontakozásától, a kezelése helyszíneink és sorsársainak megörökítésétől. Az a kettőség, amely az ún. autonóm műalkotások és a szociokulturális környezetből értelmet nyerő, még inkább abban felértékelődő művek közti különbségtételként létezik, ma, a párhuzamosan létező művészettörténetek korszakában ugyancsak fontos szempont. Ha a Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény annyit tesz, hogy interdiszciplináris kutatásokat kezdeményezve és segítve láthatóvá teszi ezeket az egzisztenciálisan hiteles, ám sokáig a perifériára sodort alkotói sorsokat, már teljesíti küldetését.

11 Van Gogh válogatott levelei. Ford. és Szerk. Dávid Katalin. Budapest, Háttér Kiadó. 2006. p98.

12 Karl Jaspers: Van Gogh. Ford. Kardos Péter. Budapest, Helikon Kiadó. 1986. (a fordítás alapjául szolgáló mű: Karl Jaspers: Strindberg und Van Gogh. München. 1977.)